

КАЗАЦКІЯ ПЕСНІ ЯК АДЛЮСТРАВАННЕ ГІСТАРЫЧНАЙ РЭЧАІСНАСЦІ НА БЕЛАРУСІ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVI – XVII ст.

Артыкул уяўляе сабою даследаванне, у якім аналізуюцца фальклорныя творы, прысвечаныя антыфеадальнай барацьбе, гістарычным асобам і бітвам.

У артыкуле вызначаецца час нараджэння казацкай песні на Беларусі і пэўныя абставіны яе з'яўлення; даследуецца ўзаемадзеянне беларускіх і ўкраінскіх песень на аснове агульнасці мэт вызваленчай барацьбы; шляхі іх узаемапрапранікнення і асаблівасці трансфармацыі, гісторыка-эстэтычная значнасць. Гаворыцца, што пры стварэнні казацкіх песень актыўна выкарыстоўваліся разнастайныя сродкі народнай лірыкі. Казацкія песні адлюстроўваюць рэальнае жыццё, адносіны да гістарычных падзей, барацьбу ўкраінскага і беларускага народаў супраць прыгнятальнікаў у другой палове XVI – XVII ст.

Усебаковы аналіз развіцця казацкай песні дае магчымасць выявіць, што яе крыніцай з'яўляецца гістарычная рэчаіснасць эпохі, якая пазнаецца і ўтвараецца простым народам.

Вывучэнне казацкіх песень з'яўляецца важнай і актуальнай справай, якая мае не толькі навукова-тэарэтычнае, але і выхаваўчае значэнне, бо, вывучаючы мінулае, мы лепш пазнаём веліч сучаснасці. Цесныя ўзаемасувязі паміж усходнеславянскімі народамі спрыялі ўзаемаўзбагачэнню іх песеннай творчасці. Іх даследаванне дазваляе паказаць агульнае і самабытнае, адрознае, нацыянальнае, рэгіянальна-мясцовае. Сюжэт можа быць запазычаны, але ён прыжываецца толькі ў тым выпадку, калі адпавядае духу і звычаям народа, на глебу якога асеў. Падабенства фальклорных твораў – гэта прыватны выпадак гістарычнай заканамернасці, якая заключаецца ў аналогіі формаў і катэгорый мыслення, абрадавага жыцця, фальклору. У артыкуле ставіцца задача: вызначыць час нараджэння казацкай песні на Беларусі; даследаваць ўзаемадзеянне беларускіх і ўкраінскіх песень на аснове агульнасці мэт вызваленчай барацьбы; шляхі іх узаемапрапранікнення і асаблівасці трансфармацыі, гісторыка-эстэтычную значнасць.

Беларускіх гістарычных песень дайшло да нас няшмат. Прычыну гэтай з'явы М. Гарэцкі бачыў у тым, што мы былі пазбаўлены ролі кіравання сваім гістарычным жыццём. "Былі войны, – пісаў ён, – былі розныя выдатныя гістарычныя падзеі ў краі, але яны блізу не адбіліся ў дайшоўшай да нас вуснай паэзіі. Або забыліся пазнейшымі пакаленнямі. Справа ў тым, што народ не ведаў, за што і нашто ён б'ецца, ці, лепей кажучы, не адчуваў гістарычных падзей, не прымаў іх да сэрца настолькі, каб у яго пачалася ідэйная вусная творчасць у гэтым кірунку. І толькі змаганне з панамі ў форме казацкіх паўстанняў ці супраць панскіх выступленняў адважных адзінак пакінула большы след у нашых песнях і казках гістарычнага характару [1].

Упершыню значную колькасць увогуле казацкіх песень (больш 20) надрукаваў П. Гільтэбрант (Сборник памятников народного творчества в Северо-Западном крае. – Вильна, 1866, вып. 1). Аднак беларускія і ўкраінскія песні ў яго змешчаны разам, навуковая класіфікацыя іх адсутнічае: песні адных і тых жа відаў і жанраў раскіданы па ўсім зборніку. Багатыя казацкімі песнямі "Белорусский сборник" (1886, вып. 1-2) і "Материалы по этнографии Гродненской губернии" (1912) Е. Раманава, аднак і тут адсутнічае класіфікацыя, што значна абцяжарвае карыстанне імі. Ідэйна-тэматычнай і мастацкай разнастайнасцю вылучаюцца песні, якія ўвайшлі ў чатырохтомную працу Р. Шырмы "Беларускія народныя песні" (1960). Н. Гілевіч уключыў казацкія песні ў свае зборнікі "Песні сямі вёсак" (1973) і "Лірычныя песні" (1976). Казацкія песні займаюць значнае месца ў зборніках М. Доўнар-Запольскага, Г. Цітовіча, Р. Шырмы.

Асабліва шмат беларусаў далучылася да казацкіх атрадаў ў час паўстання на чале з С. Налівайкам (1595), якое пачалося на Украіне, а затым распаўсюдзілася на Беларусь. Аб'яднаўшыся разам, казацкія атрады і беларускія паўстанцы ўзялі многія беларускія гарады, у тым ліку Слуцк і Магілёў. Пра гэтыя падзеі расказваецца ў песні "Ой, у горадзе Магілёве дымам пацягнула" [2], дзе створаны малюнак гэтага штурму. Паўстанцы святкуюць перамогу і радуюцца, што "орлы да гадзюкі ляцкім целом згодуюцца", што "прылучылося... ліхо ляцкой породзе". У гэты перыяд гісторыі ў песнях з'яўляюцца новыя словы: "гарматы", "самопалы" і іншыя, незвычайныя для народных песень выразы: войска запарожцаў "з гармат да рэвнуло", казакі "повеялі з самопалоў густо". Гэтая новая лексіка адлюстравала тыя новаўвядзенні, якія з'явіліся ў рэчаіснасці, у дадзеным выпадку выкарыстанне агнястрэльнай зброі (раней у песнях гаварылася аб мячах, стрэлах). Аднак, у адрозненне ад песні, Баркулабаўская хроніка інакш апісвае тое, што "прылучылася" ў Магілёве. Казакі жорстка расправіліся з горадам. Яны выпалілі большую яго частку, у тым ліку дзве праваслаўныя царквы, абрабавалі і пабілі насельніцтва: "мяшчан, баяраў, людзей заможных як мужчын, так і жанчын, дзяцей малых пабілі, пасеклі, пагвалцілі, скарбаў таксама безьліч пазабіралі з крамаў і хатаў" [3].

У радзе казацкіх песень вызначаецца месца бітвы і смерці казака. Часам гэта мастацкі прыём і вызначанае месца не адпавядае рэчаіснасці (напрыклад, у песні "Ой, у Таганрозе, ой, у Таганрозе случылася бяда"), а выказвае прасторавую аддаленасць дзеянняў. Але ў некаторых выпадках мастацкая ўмоўнасць абавіраецца на рэчаіснасць. Напрыклад, смерць маладога казака ў Слуцку (песня "Эй, у Слуцку-горадзе, эй, у Слуцку-горадзе") магла быць сапраўднай і, магчыма, адносілася ці да 1595 г., калі казацкі атрад С. Налівайкі захапіў Слуцк, ці калі казацка-сялянскі загон пад кіраўніцтвам Я. Сакалоўскага, папалчніка Б. Хмяльніцкага, пачаў штурм Слуцкай крэпасці. У гэтых баях загінула шмат казак-беларусаў. Цікава адзначыць, што Р. Шырма песню "Эй, у Слуцку-горадзе" [4], у якой расказваецца аб смерці казака, размясціў у раздзеле салдацкіх пе-

сень. Яна мае маршавы характар і выконвалася ў час маршыроўкі. Мажорная, нягледзячы на тое, што паказваецца трагічны лёс героя. Неабходна ўлічваць, што шмат казацкіх песень пазней трансфармаваліся з невялікімі зменамі ў рэкруцкія і салдацкія.

У маі 1648 г. на Украіне пачалося паўстанне на чале з Б. Хмяльніцкім, якое перарасло ў вялікую вайну супраць нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту, казацкі рух перакінуўся ў беларускія паветы ВКЛ. Трыумфальныя перамогі Хмяльніцкага пад Жоўтымі Водамі і Корсунем паспрыялі ўздыму народных нізоў на барацьбу супраць паноў на землях у басейне Дняпра і Прыпяці. Для гэтага часу былі характэрныя сумесныя масавыя выступленні сялян і казацка-сялянскіх атрадаў супраць феодалаў. В. Ластоўскі ў сваёй “Кароткай гісторыі Беларусі” піша аб гэтай барацьбе і прыводзіць тэкст казацкай песні “Із-за Слуцка, із-за Клецка”, дзе адлюстраваны гэтыя падзеі: *“Места Пінска ваеваці, // Ад ляхаў абараняці. // Хоць прыйшлі – не далі рады, // Усе пагінулі ад здрады... Пасля разбіцця Радзівілам казакоў над Прыпеццю і знішчэння Пінска, паўстанне на Беларусі на нейкі час супакоілася...”* [5]. У песні “Із-за Слуцка, із-за Клецка” адлюстраваны рэальныя падзеі XVII ст., яна пранікнута духам патрыятызму, нясе ў сабе сацыяльна-нацыянальны пратэст. Упершыню надрукавана ў кнізе “Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа” (Вільня, 1839). Беларускі музыказнаўца Л. Касцюкавец лічыць, што гэтая песня – “беларускі нацыянальны гістарычны кант сярэдзіны XVII ст.” [6]. Песня была папулярна сярод насельніцтва Беларусі і існавала ў радзе варыянтаў. Яшчэ Я. Карскі ў 70-х гг. XIX ст. чуў спяванне гэтай песні [7]. “Ляхамі” ў беларускіх песнях іншы раз называліся не толькі палякі, але і каталікі.

Як сярод украінскага, так і сярод беларускага народаў былі вельмі папулярныя і героі казацка-сялянскай вайны 1648 – 1651 гг., прыхільнікі “чорнага людз”. У беларускай народнай творчасці ў радзе варыянтаў вядома песня аб Маразенку, у якой гаворыцца аб трагічнай смерці – палкавога есаула Крапівянскага палка Н. Маразенкі, аднаго з папленнікаў Б. Хмяльніцкага, які змагаўся супраць польскіх паноў і прымаў удзел у асадзе г. Збаража ў 1649 г. У адным з варыянтаў гэтай песні гаворыцца, што імя Маразенкі было аднолькава дарэгім і ўкраінскаму і беларускаму народу: *“Ой, Морозе, Морозине, преславный козаче, // Гей, за тобою ціла Литва й Украина плаче...”* [8]. Зразумела, што песня аб Маразенку была папулярнай не толькі на Украіне, але і на Беларусі (“Літве”). Беларускія варыянты песні аб Маразенку значна карацейшыя за ўкраінскія і няпоўныя па зместу. У шэрагу выпадкаў (як, напрыклад, у песні аб Маразенку) украінскі паэтычны тэкст атрымліваў ва ўмовах існавання ў Беларусі новы, тыпова беларускі напеў, і песня становілася несумненным фактам народна-песеннай творчасці.

Не апошнюю ролю адыгрывала ў гэтых песнях і праваслаўная царква, бо нібыта на адзіную веру беларусы глядзелі як на паратунак ад прыгнёту, могуць сведчыць і наступныя радкі: *“Ой калы б калы // Москалі прышлы, // Москалі прышлы, // Наши сродные // Веры адныя”* [2]. Вострая дыскусія сярод даследчыкаў разгарнулася вакол беларускіх гістарычных песень “Ой, калі б, калі...”, “Із-за Слуцка, із-зі Клецка”. П. Уладзіміраў, М. Кастамараў, М. Янчук, Я. Карскі, П. Бяссонаў, Л. Васілеўскі, М. Гарэцкі лічылі іх псеўданароднымі песнямі антыпольскага характару, бачылі ў іх прапагандысцкі і ідэалагічны характар. М. Янчук пісаў: “Бурсакі, вандроўныя дзякі, вайсковыя пісары і да таго падобны люд, а часам і духоўныя асобы – вось тое асяроддзе, у якой культывіравалася ў даўні час гэткая псеўданародная паззія; яна не мае нічога агульнага з праўдзівай народнай творчасцю як у мове, так і ўва ўсіх спосабах, неўласцівых народнай паззіі” [9]. Ён лічыць, што пасля паўстання 1830 – 1831 гг. гэтыя варожыя тутэйшым жыхарам

творы асабліва падабаліся расійскаму начальству, і таму яны былі надрукаваны. Апаненты спасылаліся на тое, што тэксты гэтых песень былі надрукаваны ў кнізе “Опыты в русской словесности воспитанников гимназий Белорусского учебного округа” (Вільня) у раздзеле “Народныя песні” (с. 79-83). Фалькларысты неаднаразова і раней запісвалі аўтарскія песні, што магло адбыцца і з названымі творами. Увогуле ніхто з вучняў іх не запісваў, агітацыйныя вершы выдалі за “народныя песні” і ўжо са зборніка яны “пайшлі ў народ”. Аднак песня “Ой, калі б, калі ...” бытвала ў розных месцах на Беларусі і ў многіх варыянтах, а па сваёй рытмічнасці і мове песня “Із-за Слуцка, із-за Клецка” адпавядае свайму часу і яе цяжка аднесці да пазнейшай падробкі.

Ідэя ўз'яднання з Расіяй выразна выступае і ў беларускай казацкай песні “Туман, туман па даліне”, запісанай на Брэстчыне [2]. Усе спробы “турчына”, а затым польскага пана падкупіць казака “срыбрам-злотам” і “мэдам-півам” і перацягнуць яго на свой бок не ўвянчаліся поспехам. Казак застаецца непахісным у сваёй рашучасці: “Мы з русінам будзем жыці”.

Многія казацкія песні з ваеннымі сюжэтамі не маюць гістарычных рэалій, але ў іх намалюваны вобраз мужнага і гераічнага змагара за родны край і народ. Лірычны герой часта гіне ў баі з ворагам, і ў песні ўсхваляецца ягоны подзвіг. Сімволіка такіх сюжэтаў – гэта народны ідэал волі, мара пра яе. Сярод беларускіх народных песень, якія былі шырока распаўсюджаны, з'яўляецца песня “Кукавала да кукулечка”. У ёй на фоне гераічнай барацьбы паўстанцаў малююцца вобразы закаханых – дзяўчыны і казака. Бітва з ворагамі часта адбываецца на рацэ Дунаі. Яна ў казацкіх песнях – паэтычны сімвал вялікай ракі наогул (часам возера і нават мора). На ім казакі перамагаюць ворагаў: “у сінім Дунаі вада закіпае мужыцкай крывёю” і г. д. Часам, да яго звяртаецца герой песні. А ў адказе ракі гучыць алегорыя жорсткага бою, які адбыўся напярэдадні: “Мяне замуцілі кулькі гарматныя і ў ваду ўдары частыя, чэраз Дунай лятаючы, у малайцоў лучаючы, з плеч галоўкі скідаючы, белы целы валяючы”. Шырока выкарыстоўваецца ў песнях увасабленне і пры паказе коней. Коні не п'юць вады з Дунаю, “так толькі ўздыхаюць, ды за Дунай-рэку паглядаюць, як там маладцы гуляюць, адзін другога забіваюць” [10]. Эмацыянальны настрой у такой песні ствараецца пазытыўнымі зваротамі, якія суправаджаюцца эпітэтамі ў памяншальна-ласкальнай форме: “Коні грыўкі вараненькія..., коні дарагенькія”, “Дунай ціхусенькі... мутнусенькі”. У казацкай песні “Спіўся казак, спіўся”, якая была шырока распаўсюджана на Беларусі ў многіх варыянтах, казак размаўляе з канём. Крывавае сутыкненне адлюстроўваецца і ў песні “Ды цераз сяло Замоська”. Аднак прычына смерці суперніка казака тлумачыцца так: “ён не сам парубіўся, а з таварышам пасварыўся”. Магчыма, тут адлюстравана жорсткая, бязлітасная барацьба рэестравых і нерэестравых казакоў. Як вядома, апошнія служылі польскаму каралю і выступалі на яго баку.

Вялікай папулярнасцю карысталіся песні, у якіх распавядалася аб тым, як казакі ўгаворвалі дзяўчат з'ехаць з імі, спакушалі іх малюнкамі ідэальнага жыцця ў сябе на радзіме, дзе і поле залатое, “а рэчачкі медавыя, а масточки жалезныя”. На самой жа справе аказваецца, што “поле камяное, а рэчачкі крывяныя, а масточки трупяныя” [10]. Вельмі распаўсюджаны ў казацкіх песнях матыў гераічнай смерці героя, які загінуў у лютай бітве. Ён асабліва вызначаецца задушэўнасцю тону, глыбокім спачуваннем і любоўю да абаронцаў радзімы. Прыкладам такой песні з'яўляецца “У чыстым полі яліначка” [2]. Матыў – смерць ваяра, жаўнера – наогул шырока вядомы, і не толькі ў беларускім фальклору.

Казацкія песні сімвалічныя. Сімволіка, у адрозненне ад знешняга апісання з'яў, дазваляе глыбей зразумець складаную псіхалагічную сутнасць песні. У іх

адлюстроўваецца рознае дачыненне родных да загінуўшага. Сімвалічныя і месцы, якія займаюць яны ля цела казака: зязюля-жонка – у нагах, зязюля-сястра – ля галавы, зязюля-маці – ля сэрца [10].

Як бачым, казацкія песні даюць нам аб'ёмны матэрыял для аналізу гістарычных ўзаемасувязяў украінскага і беларускага народаў, для даследавання іх агульных інтарэсаў у сумеснай барацьбе за нацыянальнае і сацыяльнае вызваленне. Гэтыя песні нясуць у сабе патрыятычныя настроі беднага люду. Трапляючы ў Беларусь, украінскія казацкія песні асіміляваліся, набывалі, у выніку трансфармацыі, характэрныя асаблівасці мясцовага фальклору і разам з узнікаючымі арыгінальнымі беларускімі казацкімі песнямі папаўнялі і без таго багатую скарбонку народнай лірыкі. Гістарычныя казацкія песні характарызуюцца эпічнасцю апісання падзей, але з цягам часу канкрэтнасць адлюстравання рэчаіснасці паступова губляла сувязь з вызначанымі падзеямі і набывала абагульнены характар.

ЛІТАРАТУРА

1. **Гарэцкі, М.** Гісторыя беларускай літаратуры / М. Гарэцкі. – Мн., 1992. – С. 11.
2. **Беларускі фальклор.** Хрэстаматыя. – Мн., 1977. – С. 497-508.
3. **Арлоў, У.** Дзесяць вякоў беларускай гісторыі / У. Арлоў, Г. Сагановіч. – Мн., 2002. – С. 128.
4. **Шырма, Р.Р.** Беларускія народныя песні / Р.Р. Шырма. – Мн., 1960. – С. 363-364.
5. **Ластоўскі, В.Ю.** Кароткая гісторыя Беларусі / В.Ю. Ластоўскі. – Вільня, 1910. – С. 74-75.
6. **Костюковец, Л.Ф.** Кантовая культура в Белоруссии / Л.Ф. Костюковец – Мн., 1975. – С. 39.
7. **Барыс, С.** Беларускія гістарычныя песні / С. Барыс, В. Чаропка // Беларускі гістарычны часопіс. – 2004. – № 2-3. – С. 40.
8. **Ахрыменка, П.** Фальклорна-літаратурныя сувязі ўкраінскага і беларускага народаў / П. Ахрыменка. – Мн., 1959. – С. 36.
9. **Янчук, Н.А.** "О мнимо-народных белорусских песнях исторического и мифологического содержания" / Н.А. Янчук. – Харьков, 1908. – С. 18.
10. **Петровская, Г.А.** Белорусские социально-бытовые песни / Г.А. Петровская. – Мн., 1982. – С. 34-38.